

ABLONCZY LÁSZLÓ

„*Útonállók leereszkedő ajándéka*”*Erdélyi ősz, 1940*

„...nem felejthetem a karácsonyi székelyt, aki az öröm születésének napján... tűzzel töltötte meg a szobát, s abban a tűzben ököllel verte az asztalt, s úgy mondta nekünk: – Már huszonegy esztendeje vagyunk rabságban, de még most sem jön a testvér, hogy kiváltsa másik testvérét a börtönből! S ha nem jó, mit érdemel ő, aki szabad?!”

(Tamási Áron, 1940)

* * *

„Csonkák lettünk, megváltó hírre várók,
Hazugság-hívők és nagyálmodók.”

(Jékely Zoltán: *Átok*, 1940)

* * *

„Most versbe szállok Erdély, / Az első hírre Erdély, /
hogy varázsod határát / sorompók el nem állják.”

(Babits Mihály: *Erdély*, 1940)

„1940. augusztus 30. Az aláírás ceremóniája a Belvederében. A magyarok örömben képtelenek uralkodni magukon, amikor meglátják a térképet. Aztán tompa zuhanást hallunk. Manoilescutól ered, ájultában az asztalra esett. Orvosok, maszszázs, kámforolaj. Végre magához tér, de nagyon meglátszik rajta a megrázkódtatás.” Az olasz külügyminiszter, gróf Ciano jegyzete fel a történelmi pillanatot, Észak-Erdély visszatérését, amelynek tényét déli két óra ötven perckor közölték a nagyvilággal: 43 ezer négyzetkilométernyi területen érvénytelenítették a trianoni diktátumot. Ilyenképpen a felvidéki és a kárpátaljai részekkel már korábban megnagyobbodott haza 2,5 millió lakossal gyarapodott. A magyar statisztika 52, a román 38 százalékban állapította meg a magyarság számát, vagyis: 1 millió román polgárral is növekedett a hazai nemzetiségek száma. Dél-Erdélyben 400 ezer honfitársunk maradt, ami csak a pillanat statisztikájának tekinthető, hiszen a hír döbbenetében egyénenként és családonként az exodus megannyi változata azonnal szerveződni kezdett.

(„Amikor a pesti rádió tudatta a döntést, Aradon volt, aki kidobta a rádiót az ablakon” – mondja apósom, Szabó József, aki egy rádióbolt tanulójaként a város valamennyi magyarjával együtt nagyon remélte hazatérését. Bizakodásukat népi-politikai érvre is alapozták: Horthyné családja Arad környékéről származott, lehetetlennek tűnt, hogy a vá-

rost és vidékét ne varrják vissza az országhoz. Remélhette volna Sütő András is, hiszen a Mezőség természetes illeszkedést tételezett, de Hitler és Ribbentrop külügyminiszter politikai és harcászati akarata döntött. A németek családi tulajdonba is szervezve, birtokolni és felügyelni akarták a sármási gázmezőt. Így továbbra is maradtak tartós gyarmati sorban, amelynek földrajzi körzetét a kamarási és a mezőségi magyarok Göring zsákjaként emlegették.

Szavakkal aligha jellemezhetjük a felfokozott várakozást, s majd azt a lázat, amely a Csoda beteljesedésének légkörében felszökött. Illyés Gyula jegyzi fel: Tamási Áron nyári pesti időzésekor „szinte kamaszos lelkesültséggel biztatott: »Ne félj, jövünk mi; most már csak betek kérdése.«” Mikó Imre írja: Bukarestben időzött, amikor a hírt tudatta a pesti rádió, s azon órában egy kolozsvári román egyetemi tanárral találkozott: „nem akarta elbinni, hogy Kolozsvár is visszatért Magyarországhoz, az a Kolozsvár, ahonnan annyiszor kiáltották világgá, hogy egy barázdát sem adnak vissza. Pedig másnap már megindult az ösztönös lakosságsere, s a Kolozsvár felől menekülő románok tízezrei szembe találták magukat a Kisrománia minden részéből visszavándorló magyarokkal, akik a honvédség bevonulása előtt sietve tértek haza, a felszabadult Erdélybe.” Örökös pára ereszkedett a kilencvenkettedik esztendejében járó Hubay Miklós szemére, de emlékezetének élessége mit se gyöngült: hát persze, hogy az akkor budapesti egyetemista emléke betven év múltán is újraéli a pillanatot: a mesebeli hírt, melynek hallatán a kollégiumban elővette román útlevelét, és kettészakította, hisz ezután már szabadon utazhat haza, a nagyváradi szülői házba!)

UJJONGOTT A HAZATÉRŐ ORSZÁG azon az augusztus 30-ai délutánon: a férfiak, legények a padlásra igyekeztek, hogy a felcsavart nemzeti színű zászlókat leporolják; édesanyák sietős kérelemmel a varrónőhöz kísérték leányaikat, hogy ünnepi ruhát rendeljenek, mert a húsz esztendeje várt csoda beteljesedett! Am a bécsi fordulat nem csak a román külügyminisztert ajulatát hozta. A magyar kormány képviselőit Budapestre szállító kormányvonatot Komáromban megállították, mert a delegáció vezetője, Teleki Pál miniszterelnök olyan rosszul lett, hogy sürgősen gyógyszerre volt szüksége. A Keleti pályaudvaron a mámoros fogadtatás főszónoka ezért is Csáky István külügyminiszter, Teleki csak néhány mondattal szólt, s az örömrában sokan alighanem zavartan hallgatták: ugyan mi-féle „handabandázás”-ról és „lelkiismeret-vizsgálat”-ról beszél? Isten megáldotta a magyart, s boldog milliók vélték: ha csak részlegesen is, de megbűnhődött vétségeiért. Augusztus 31-én folytatódott a miniszterelnök apátiája: benyújtotta lemondását Horthy Miklósnak. A térképész-tudós, aki már két évtizede Erdély hegy- és vízrajza fölé hajolva vizsgálta, mérte, számolta és álmodta Erdély visszaszerzésének legelőnyösebb módzatait, ugyan miért hullott apátiába? Miniszterelnökként visszaszerezte az odalett vidékeket! Személyes sikere beteljesedett, hiszen 1920 januárjában Párizsban, biciklihajánnal hiába sokszorosította a memorandumokat a hotel alagsorában! Hozzá: visszatért Pribékkal, az ősi Teleki-birtok, gyermekkorának édeni tája is. Teleki a katonák túlhatalma fölött aggódott, erre hivatkozott lemondásában. Érezhette így, hiszen a korábbi hetekben mozgósították a hadsereget Románia ellen, s a bécsi döntéssel az utolsó utáni pillanatban fordí-

tották békésre a háborús készülődést. Teleki súlyos okról, egy bécsi attakról aligha beszélhetett a mámoros órákban: Erdély visszaszerzésének áráként alá kellett írnia azt magyar–német egyezményt, amelyet korábban elutasított. Eszerint a magyarországi németek egyetlen képviseleti szervezete a Volksbund, amely pedig hivatalos együttműködést tételezett a hitleri Németországgal. Ám ha Teleki Pál alig fél esztendővel későbbi öngyilkosságának talányait kutatjuk, a sok irányból ráomlott tények között talán azt is feltételezhetjük, hogy Észak-Erdély visszatérésének örömeiben 1940. augusztus 30-án már mindenkinél világosabban látta a drámát. Sorunk holnapjának a tébolyos csapdáját.

Felvidék és Kárpátalja visszatérése a csodavárás beteljesülésének ígézetében hatalmas bátorító erőt jelentett a romániai magyarság körében. 1939 tavaszán, a román mozgósítás idején főként Szilágy és Szatmár vármegyéből a katonaság elől szökve egyre nagyobb hullámban érkeztek Magyarországra. Megélve és ismerve a nyolcvanas évek végén történeteket, mondhatjuk: az erdélyi menekültekkel való törődés dolgában kísérteties az egyezés. Noha a társadalmi légkör különbözött. Mert a kádári–aczéli világ szívós elközyösítésével ellentétben Trianon után két évtizeden át Magyarország feltámadásának fohászában párolt állam dermedt és tanácstalan, amikor a határőrizet jelenti: százak és ezrek érkeznek! A Nyíregyháza közeli varjúlaposi táborba zsúfolt honfitársak jogi státusa rendezetlen. Számos magyart visszatoloncoltak, s aztán jöttek a hírek: a románok bántalmazták, megkínózták a retúrozott embereket. Még a kései kutatók se magyarázták meg azt a tényt, hogy amíg Antall József a lengyel menekültek ügyét oly példás gondossággal irányította 1939 őszén, ugyanekkor hónapokon át az erdélyiek ügyében miért mutatott zavart bénultságot? Majd csak 1939 decemberében, az Országos Menekültügyi Hivatal hatáskörében rendeződött az erdélyi menekültek ügye. Csak sejtethetjük: hivatalnoki harcok porlasztották a cselekvési akaratot, s ebben Teleki Pál érzékelhette: az együttérés gyöngeségében a tehetősek közömbössége mellett az államgépezet is méltatlan kicsinyességgel működik. Az Erdélyi Menekült Magyarok Megsegítéséért Alakult Bizottság az ügyszöz mérten olyan pénzhiánnyal küszködött például, hogy maga Teleki egyhavi fizetését ajánlotta fel, felesége pedig ruhagyűjtést szervezett. 1940. augusztus elejének adata: 6000 erdélyi menekültet regisztráltak, háromnegyedük már volt katona, akiket a jutasi kiképzőtáborba irányítottak. Szükség volt a hadi népre, mert az augusztus 22-ei rendkívüli minisztertanács a fegyveres mozgósítás nyomán a Románia elleni támadást 28-án hajnalra tervezte.

HÓNAPOK MÚLÁSÁVAL az európai politika háborús feszültségében Erdély ügye lassan hadi és diplomáciai játékok egyik tétjévé emelkedett. Hogy a hitleri Németország villámháborúban intézte el Franciaországot, némileg nyugodtan és öntelten szemlélhette és spekulálhatta a kelet-európai fejleményeket. Ám a szovjetek besszarábiai és észak-bukovinai követelése Hitlernél stratégiai kérdéseket helyezett új látószögbe, Bulgária pedig Dobrudzsát kívánta. Románia nyugati nyomásra engedett, június 26-án átadta területeit a szovjeteknek, ezzel odalett a sértethetetlen nagyság két évtizedes mítosza. Amelyen felbátorodva, a magyar diplomá-

cia június 27-én hadműveletbe kezdett Trianon diktátumának omlasztására. Bámulatos a román diplomácia: 1919. második felében micsoda halasztási, ámítási játékokat folytatott, hogy a területi nyereség érdekében zsarolják, kábítsák a nagyhatalmakat – 1940 nyarán se másképp. Erdély végzetes tétet jelentett Romániának. Montgomery nagykövet 1939 végén találkozott Horthy Miklóssal. Ekkor jegyezte meg a Kormányzó: „Ha Isten megjelenne a román királynak, és azt mondaná neki, hogy ha nem adja vissza Erdélyt Magyarországnak, akkor Románia két éven belül eltűnik a föld színéről, a király akkor sem tehetne semmit, mivel ha megpróbálná elfogadni Isten tanácsát, huszonnégy órán belül elveszítené trónját.” Hasonló lenne a magyar vezető sorsa is, folytatta Horthy: „Ezért minden rendezést a nagyhatalmaknak kellene kikényszeríteniük és fenntartaniuk.”

Ez egyszer hasznunkra vált a szovjet: támogatta Magyarország területigényét, sőt, Sztálin először fogadta és nyíltan biztatta Kristóffy moszkvai követet: Magyarország támadja meg Romániát, amelyre később a hazai bolsevik szakirodalom nem hivatkozott, hiszen ha bevallják, a fűherri magyar revizionizmust nem piszkolhatták volna. Moszkva bátorítását érzelve Hitler egyre inkább engedett a magyar követelésnek, fenyegette a román királyt, és elismerte a Teleki-kormány revíziós igényét. Hitler egyre hangosabban hirdette keleti hatalmi ambícióit, s okkal írta Montgomery: „A két összeesküvő elérkezett együttműködésének végéhez. Mindegyikük független akciókkal próbálkozott. Ez volt az igazi jelentősége a Románia elleni orosz támadásnak.” Tárgyalások, levélváltások, német, olasz puhítási kísérletek, de lakosságcserénél többre a románok nem hajlottak. Játszottak, huzakodtak, még arra is hivatkoztak, hogy az előző megállapodást félreértették, a változatos trükkökkel már Hitlert is ingerelték, noha egyszer-kétszer a románok azt is megpendítették, hogy az ő döntését elfogadják, Turnu-Severinben augusztus 16–19. között a két diplomácia még a tárgyalásig se jutott, mert a magyar javaslatot a román delegáció pökhendien elutasította, s lakosságcserénél többről továbbra sem óhajtottak disputálni. Augusztus 24-én Turnu-Severinben újabb meddő forduló következett, ám a román vezetés kevésbé érzekelte, hogy sorvad a pozíciója. Bár augusztus 27-én 10–18 ezer négyzetkilométer elvesztéséről és az összes erdélyi magyar áttelepítéséről már hivatalosan beszéltek. Nem értesülhettek arról, hogy ezen a napon két tervezet nyomán Hitler már elfogadva Carl von Clodis javaslatát, voltaképp Teleki Pál esztendőkkal korábbi rajzolatát, miszerint 43 ezer km², terület, vagyis a Partium egy részéről és Székelyföld visszaadásáról Magyarország javára döntött. A történelmi közlése előtti este mindkét fél ultimátumot kapott, Budapestről gyorsan érkezett a jóváhagyás, ám a románok alkudoztak az idővel. Éjfélíg kaptak haladékot, de a Koronatanács összehívására hivatkozva reggeli határidőt kértek, amit a bécsi bizottság hajnali 3 óra 40 percben állapított meg. Késő este a Koronatanács mégis összeült, 21:10 arányban az aláírás mellett döntött, amit Bécsben a román delegáció húsz perccel a határidő után közölt. Ezzel a magyar honvédek lövedék helyett, a kifényesített ágyú- és puskacsövekbe virágot helyezhettek. Csonka megváltásra készülődhettek.

(S mint készülődött az íróársadalom? Illyés Gyula talán Árpád biúz tekintetere is gondolva, tanulmányban tűnődik azon, hogy Ady Góg és Magógja a visszatért Vereckével

lefordíthatatlan más nyelvre, s megállapítja: „...önmagunkba vagyunk zárva. Ez tragédiánk is.” Németh László művekké készült, befejezte az 1939-ben elkezdett Bethlen Katát, s Erdélyből merítette új történelmi drámáját a Báthory Zsigmondot. Amelyből néhány jelenet elkészült, majd betegsége akasztotta, de véglegesen befejezetlen maradt, mert amikor Törökvészi úti háza elpusztult, a töredékes kézirat könyvtárával s annyi levelével, kéziratával együtt odaveszett. Cs. Szabó László a rádió irodalmi szerkesztőjeként így idézte a visszatérések korát: „»Honvédeink most verik a hidat az Ipolyon.« Szólt a rádió, folyt a könnyem, és közben megteltem szorongással.” 1940 júniusában írott Erdély című esszéje már a hazakészülődés vágyában történelmi összegzés a tágasság jegyében: „*Ady Mátyás király erdélyi íródeákjának álmodta magát. A Báthoryak fél lábbal a szatmári lápvilágban, fél lábbal Erdélyben, a Rákócziak fél lábbal Hegyalján, fél lábbal a fejedelemségekben éltek. Bethlen Gábor minden jel szerint Kassát az erdélyi Strasbourgnak tartotta. Hol van hát a nyugati határ?*” A nyugati határ Európában s még tovább, Amerikában van – sorolja példáit Cs. Szabó, miközben bravúros sűrítése jelen idejű üzenetként azt is sugallja, hogy az erdélyi politika és szellem minden időben nem a kívül valóságot, hanem a történelmi összetartozás életenergiáját képviseli. S ahogy forrósodik a politikai klíma, Cs. Szabó László emlékezete a történelmiről személyesre vált, s augusztusban már kolozsvári gyermekkorát álmodta vissza. Mert másfél évtizede álmodja, hogy hazautazik, de soha nem érkezett meg. Könyvei, esszéi tudatták: Párizst és az olasz városokat járta, Dovernél átkelt Angliába, Európa polgára talán magának se vallotta be: csonka öntudattal élt, hiszen szerette-városának, Kolozsvárnak rabságos voltát viselte lelkében. Ontotta tanulmányait, szerkesztett és utazott, de a legfontosabbról nem volt ereje írni, hogy gyermekkorában Mátyást, az igazságot kereste, a Fivőszekertből az öreg Brassai Sámuel legendája lépett elő, augusztusi emlékiratában megelevenszik a Majális utcai kert és az almafában rejtező varázsló, aztán a Házsongárd! – és a Hója erdőbeli bódorgások...! 1940 nyara Cs. Szabó Lászlónak is készülődést jelent, hogy a személyes emlékek és a történelem tartományából a valóságos utazás kábulatába érkezzen.)

HORTHY KORMÁNYZÓ és bizalmasai maradásra bírták Teleki Pált, aki szeptember 4-én a felsőházban bejelentette: „...holnap reggel hét órakor csapataink (*Hosszantartó, élénk éljenzés és taps*) Szatmárnál, Máramarosszigetnél, Nagykarolynál átlépik ezeket a barriére-eket, amelyek határnak mondvasínáltak, de mint barriére-ek annál súlyosabbak és áttörhetetlenebbek voltak.”

„Huszonkét év álmai és várákozásai után, ma szeptember 5-én verőfényes őszi reggelen itt állunk a trianoni határ csengersimai átkelőjénél...”, kezdte a rádió tudósítója, és szóltak a kürtök, a trombiták, s a Szatmárnémeti felé menetelve a nőtázó bakák diadalosan fújták: „Édes Erdély itt vagyunk...!” Hasonlóképp az ártándi átkelőnél, melynek toronyépületéből már 4-én tudósított a szigligeti nyaralásból behívott Cs. Szabó László és a sportközvetítések ünnepelt riportere, Pluhár István. Szent László városában, Nagyváradon „egy magyar munkás” szavait is rögzítették: „Ez a sok szenvedés eltörölte a különbséget a magyar és magyar között.”

(*Tamási Áron a nagy várákozás napjaiban bárom dokumentumban körvonalazta a feladatok és a cselekvés erkölcsi és szellemi összhangzatát; hogy a hazatérő föld és az ország miként működhet úgy, hogy az átmeneti idők után a nemzet hivatásában egyesül-*

jön. Tamási Nagy vizsga előtt című röpiratának [1940. augusztus 13.] tétele: a szellemi szempont csak akkor biteles, ha erkölcs erősíti. Megújulás úgy képzelhető el, ha az erkölcsöt alapozó törvények működnek, s a társadalmat áthatja a „szociális igazság tudata”. A szellemi igényről azt is kívánatosnak mondja Tamási, hogy „a nemzet sorskérdéseit egységben akarja látni”. Nemzeti egység és társadalmi béke – hangsúlyozza az író, amelynek felügyeletét garantálhatja, bitelesítheti a három történeti magyar egyház három püspöke. Ebben a keretben fontosnak jelölte a nevelés és a közművelődés keresztyén eszmeiségét, az alkotóművészet függetlenségét, s ajánlotta: alakuljon egy Szellemi Tanács, amelyben „a közművelődés és az alkotóművészet leghivatottabb képviselői foglalnak helyet”. Tamási elgondolásának vezető eszméje a nép, a társadalom nevelésének ügye, amely az „osztály nélküli magyar társadalom megteremtésé”-hez vezethet. Augusztus 20-án Magyar köszöntő címmel, amolyan vezető gondolatokat tartalmazó gondolatait írta meg azzal a céllal, hogy szétküldve az erdélyi városokba, majd „ki-ki foglalja belé köszöntő beszédébe”. Alig egy gépelt oldalnyi vázlat ez, amely az erdélyi ember alapeszméit hangsúlyozza: az erkölcs, amely az egyéni tisztesség mellett a „közélet tisztaságát” is jelenti, „az emberiség gondolata” Krisztus tanításaira figyelmeztet, a harmadik: a „nemzeti eszmény”, amely a „bűség, hivatás és munka” hármasságában nevezhető meg. Váradot elhagyva, a Királybágon át Csucsán, Bánffyban át virágszönyegen Kolozsvár felé menetelt a magyar hadsereg, amikor 1940. szeptember 8-án Tamási Majális utcai otthonában harmadik iratát fogalmazta Erdélyi szövetség címmel. „Elvi keretnek” nevezi írását, amely a közös munkában való felelősségteljes részvételt óhajtja, s ebben a törekvésben kettős feladatot jelöl meg: a visszatért területek erkölcsi, szellemi anyagi javainak tudatosítását, „másképp folytonos tevékenységet folytatunk abból a célból, hogy a határon túl maradt magyarság sorsára a figyelmet felhívjuk s hogy azon a sorson könnyítsünk”. Három terv, három ajánkozás: a szellem embere egyénileg és közösségi gondolattal szolgálatra jelentkezik. Ritka alkalom, hogy Tamási írásait jegyzeteli, de Virrasztás című kötetében mindhárom cikk kurzívált bevezetővel indul. A Nagy vizsga előtt című iratát a kultuszminiszteri államtitkárnak adta át, de válaszra se méltatták; a Magyar köszöntő is feleslegesnek mutatkozott – az ajzott politikai fontolgatások mellett azért sem kellett a székely városok előjáróinak, mert: „a társadalom nem szokott írói gondolatokat fogalmazni”. Az Erdélyi Szövetség alapító gondolatát öten jegyezték, s nyomtatva, vélhetően már Kolozsváron, a szeptember 11-ei bevonulási ünnepen átadták Teleki Pálnak. Tamási Áron az elutasítás tényét emelkedett fordulattal tudatja: „A miniszterelnök úr szívének kedves volt a terv; rengeteg gondja között mégis úgy döntött egynapi gondolkodás után, hogy a politika járt útját a kísérő járatlan útért elhagyni mégsem lesz tanácsos.” Három közügyi ajánkozás – három elutasítás. A szellem emberére a politikának nincs szüksége. Még Tamási Áronra sem. A XX. században véglegesült tapasztalat: a politikának mindig sok a szellem embere, legfeljebb csak a perc érdeke szerint használja. Tamási szerint értve – az erkölcsi ember és nem az, aki „Íróban alkusz, aki csak az időszerűt tanítja, s ártatlan álmodozó, aki csupán az időtlent”, amely öntudatos, méltóságát őrzi. Tamási nem sértett, mert hivatását magasabbnak tekinti a politikánál, ha nincs szükség rá, akkor is őrt áll, mert őrbelye változatlan: a Haza, amelybe szülőföldje visszatért. S amikor egy hónappal később [október 13.] Gondolatok hazatérés idején cím-

mel összefoglalta az új idő tapasztalatát, változatlan szolgálatkészségében a programos közösségi gondolatról az egyénire vált, s a többes első helyett erősebb lesz az egyes szám első személy: „S a magam számára csak annyi könnyítést kérek, hogy mint eddigelé, ezután is jelző nélkül lehessek magyar és keresztény. Mint ahogy bennem is jelző nélkül lobog a vallomás, hogy aki idegen hatalom előtt nem tudott alázatos lenni soha, az más előtt sem leszen, egyedül csak te előtted: független Hazám.” És a következő hónapokban elapadtak a közéleti cikkei; Tamási már Műbe búzódik, az élet és a lélek megújításának zsoldáros darabját írja, a Vitéz lélek címűt.)

SEPTEMBER 11. KOLOZSVÁR: hajnalban már megkondult a Szent Mihály templom harangja, Várad felől érkeztek a magyar csapatok, befutott Pestről a kormányvonat is, az ablakon kihajolva integettek a polgárok („önkívületben volt az akkor még zömében zengzetesen magyar város” – Cs. Szabó); s a bódulat lassan a Főtér irányába vitte a népeket, a kora délutáni ünnepre. Ömlött az eső, villámlott, két vihar is átzúgott a városon. Zsinóros magyarban és kalotaszegi vi-seletben fürdött a Főtér, a kormányzó feleségével nem fehér lovon, hanem gépkocsival érkezett. „Ez a tisztulás ünnepe” – írta Cs. Szabó László, aki Pluhárral szellemtársait kérdezte a Magyar Rádió mikrofonja előtt. Báró Kemény János, a helikoni gondolat megtartásáról beszélt, s hogy a szellemi egység és a közművelődés szolgálata a legfontosabb. Kós Károly írását okolta: „muszáj volt” a tollat kézbe venni, mert a rajzasztalnál fontosabb volt az Írás. Gyallay Domokos lapszerkesztőként a védekező harc után az építkező gondolatban látta az *Erdélyi Néplap* irányát; Nyirő József remélte: „a székelység előtérbe kerül” a nemzet hétköznapjaiban, és „új munkalehetőségek” nyílnak népének. Asztalos István is hasonlóan vélekedett a nap emlékezetes pillanatáról: egy legény örömét idézte, aki nagyot rikkantott a főtéri sokadalomban: „Végre lakatosinas lehetek!” Szentimrei Jenő gyermekkorát siratta, hogy Arad, Nagyenyed nem térhetett haza. Alighanem Tamási Áronnal otthonában beszélgetett Cs. Szabó, mert női kacagás, talán Magdóé, hallik, amikor Tamási arról beszélt, miszerint: Amerika se tért vissza, de különösen Dél-Erdély nem, ám: „Dél-Erdélyt nem fogjuk hagyni.” S aztán ábeli fordulat következett: Surgyelán keresse fel dél-erdélyi testvéreit, s mondja meg neki: „Térjenek vissza a magyar impérium alá. Mert nem lesz nekik rosszul dolguk, mert az igazságot is meg lehet szokni.”

Helikoni gondolat: egység, közös cselekvés... – változatos megfogalmazásban, azonos kórusban? S hol van közülük gróf Bánffy Miklós? Aki 1926-ban hazatért, s nemcsak bonchidai birtokával, hanem tollával nagyúrként szolgálta a szellemi megmaradást? A közéletben nem szerepel, fogadta meg hazatérésének feltételeként, ám a háború belpolitikai fenyegetettségében tekintélyére, bölcsességére szükségese volt a román politikának és a sorsának enyhülésében reménykedő magyarságnak is. Ilyenképp az elgyöngült Magyar Párt helyett a még román államkeretek között cselekvő Népközösség vezetője lett, ám a bécsi fordulattal fölöslegessé vált. Mikó Imrétől tudjuk: Bukarestben „bevetette magát az Athenée-be, és naphosszat írta a magyar arisztokrácia hanyatlásáról szóló regénytrilógiája befejező részét: *Darabokra szaggattatol.*” Amikor a kondukátori időkben Mikó Imre minősítette Bánffy

Erdély-trilógiáját, nem fejthette ki, hogy a magyarság és Erdély apokalitikus epóza is sűrűsödik benne. Ezt is Mikónál olvassuk: „...milyen szép dolog az irodalom, milyen csúf a politika” – szokta volt mondani Bánffy, de regényébe merülve se menekülhetett a politikából. Egység? Erkölcsi tisztesség? Közös haza? Bethlen György, az új erőre kapott Magyar Párt képesség nélküli túlélő művésze a felszabadulás hajnalán rárontott a grófra: Bánffy és köre egyszerre megalkuvó áruló, szabadkőműves és Călinescu-huszár lett olyan időben, amikor csokornyakkendővel, kölcsönzött székely dialektussal és antiszemita frázisokkal politikai karriert lehetett csinálni.” Horthy Miklós kormányzó imígyen zárta kolozsvári beszédét: „Isten áldása kísérje nemzetünket boldog, dicső jövő felé!”... S az áldásba azonmód belecsapott a vérzivataros századok átka: a megosztás.

(Cs. Szabó László kis időre elhagyva különítményét, betoppant a „kicsi utca közepében egy földszintes, szürke ház”-ba, az atlantiszi édenbe, ahol változatlanul muskátli, rózsa, szekfű nyílt az udvaron, és édesanyja ölése fogadta. Cs. Szabó hazatért, de miként gondolnak Erdéllyel az otthon maradt társak? Szabó Zoltán a párizsi összeomlásból Nizzán át hazafelé tartva Bernben Zágon felé című levelében mereng azon, hogy „Az ország gömbölyödik...” És mintha Tamási Áron rádióba mondott paradoxát pontosítaná: „Az igazság helyenként és néha részben érvényesül.” S a Jungfrau havas csúcsai alatt Erdélyre gondol, ahol „kisebbség a hegyek, de dúsabban terem alattuk a lélek. Ott van egy ország, melynek Kőműves Kelemenjei mindig annak vérével kellett építsék a várat, a mindig épülő várat, aki nekik legkedvesebb volt.” S a svájci napokban még egy tűnődés íródott: Beszélgetés a Thuni tónál címmel, amelyben egy régen a hazából távozott magyarral tűnődött a haza holnapjáról. A világ dúltságában is bizakodással, sorsunk esélyét pendíti a távoli szemlélő, mert: „...úgy gondolom, hogy Magyarország dolga ma nem annyira meghirdetni az újat. Ezt nálánál nagyobbak teszik, és jobban. Hanem inkább őrizni a régit. Ami jó a régiből volt. Nincs olyan új kor, melynek ne lenne szüksége a régi javára. Kell egynehány bástya Európában, mely ezekből átment valamit a jövőnek.” Hazatérve aztán Szabó Zoltán már a megnövekedett haza eseményeit szemlézi, amelynek tanulságait is sűrítette: „...hogy politikánk színvonalát a reformkorhoz és a Fráter György-éhez mérjük, nem okos lemondani, mert ez hasznos elégedetlenség szülője.” Németh László szeptember 8-án levelet írt Szabó Lőrincnek, aki katonaként menekült „a visszakapott földben”. Levelének első részében írói dolgairól és a Híd indulásáról tájékoztatta, ám Szabó Lőrinc berukkolása felidéri benne: Nagybánya szülőföldje. Kétéves korában elkerült, de: „Tizenhét éves koromban azonban egy nyarat megint ott töltöttem, s a keresztbegy-tövi szőlőben ismertem meg Adyt, s írtam első verseimet. Most nagyon szeretnék eljutni oda: de ehhez megint újság kellene, amely elküldjön riporternak.” A Kelet Népe szeptember elsejei száma a szoros lapzárta folytán az első oldalon piros felülnyomattal a megnagyobbodott ország rajzolatát közölte, de a következő, szeptember 15-ei szám nyitó lapján Horthy Miklós hadparancsa olvasható, majd alatta Móricz Zsigmond Erdély földjén álltam című írása következik, amelyet szeptember 8-án olvasott fel a rádióban. Utolsó Erdély-járásáról emlékezett, amikor 1927 januárjában Kolozsvár, Marosvásárhely, Torda, Nagyenyed, Gyulafehérvár útvonalon Erdély-regényéhez gyűjtve az anyagot, Bethlen Gábor nyomát kutatva úgy érezte: „Háromszáz éves halott, s mint-

ba ma is élne. Néha szédüléseim voltak: ugyanazokat a hangokat, kijelentéseket, szavakat arcokat, alakokat s neveket találtam, aki az oklevelekből már akkor régi ismerőseim voltak.” Móricz másik észlelete már a magyar és magyar közti életkülönbség: „Micsoda várfalakkal zárják el magukat a szomszédától és az utcától a ceglédiek: Erdélyben az erdélyi falvakon nincs is kerítés. Ott minden magyar átlát a szomszéd udvarára, s annál jobban megértik egymást.” S az író öröme: „...a hazaszakadó Erdéllyel hazaszakad a mi jobbik felünk, a keményebb, a lelkesebb, az okosabb, amely most megint nagy iskolán ment át a húszéves rabságban. Azon az iskolán, amely nekünk hiányzik?...” Márai Sándor szeptember 8-án Köszöntjük Erdélyt címmel a Képes Vasárnapban a történelmi múlt kötődéseit sorolva megállapítja: „Erdély mindig többet adott a világnak, mint kapott.” S ami a fordulatot illeti, „Szegény Erdély az, amelyet visszakapunk: s Erdély látni fogja milyen céltudatos akarattal, önfegyelemmel, munkakézséggel és áldozatkézséggel siet segítségére az anyaország”. Márait, a hírlapírót a csaknem két évvel korábbi kassai bevonulás emlékével újra lelkesíti a történelmi pillanat, s az államférfiakat, politikusokat, tudósítókat szállító különvonattal Erdély fővárosába utazott. Hajnaltól szemléli és rögzíti észleleteit; a Főtéren a fenyőgallyakkal díszített emelvényeken álló erdélyi őslakosok gyülekezését, amint zászlós, díszmagyarba öltözött urak és pártás nagyasszonyok és Kalotamenti viseletbe öltözött leányok és legények emelt lélekkel ünnepelnek; figyelte a hadsereg menetét, és hallgatta a lelkes beszédeket, s „mikor megszólal a tér fölött a Kormányzó szava, különös nyugalom árad el a lelkekben”. Este pedig a 21 éven át a sétatéri színházba nyomorított társulat is hazatérhetett a Magyar Színházba; s régi otthonában a János vitéz díszelőadásával teljesedett be Kolozsvár mámoros napja: „Ülünk a nézőtéren, és mindent elfelejtünk. Ez a daljáték csakugyan klasszikus már, mint a »Bánk bán«... Az a titokzatos anyag sugárzik benne, mint Jókai regényeiben. Az ember nevet, és nem röstelli magát, andalodok, s nincs senkinek rangja alatt ez a könnyű szórakozás” [Színházi este]. Márai a Történelmi Nap eseményeit három tételben beszéli el: a város légkörét leírva a főtéri nemzetünnep az első jelenet, amely pirkadattól délutánig mesél, a harmadik felvonás is protokoll, a János vitézzel ünnepel este a színházban, ám a két esemény között, késő délután a kolozsvári triptichon köztes története játszódik, amelyről Mátyás király csizmája címmel számolt be. Midőn a díszszemle véget ért, s örömos bolydulással telt meg a város, Márai elballagott Mátyás király szülőházába. Ahonnan a románok [Márai oláhokat ír] minden bútort, ereklyét, még az ajtókilincset is elvitték, csak valami titokzatos véletlen folytán Mátyás csizmáját ott felejtették. Órizetlen és üresen állt a boltíves ház, mely előtt bosszan s türelmesen váraкоznak a bejutásra, s aztán: „ábitatosan és csöndesen kopognak a katonabakancsok, senki nem vezeti ezeket az embereket, csak egy érzés, mely biztosan tájékoztat, s mélyen él a nemzet fiainak lelkében”. A magas politika két ünnepe között Márait az alföldi bakák és a dunántúli tüzérekek szemléje, amelyen protokollmentesen fényesítik lelküket az Igazságos szülőházában, még tekintetükkel is simogatják a csizmát: „Olyan bizalmasan nézik, mintha ez a két ormótlan, harminckilós, sarkantyús, történelmi lábtűű, melynek hitelességéhez talán kétség is fér – mit is számít a történelmi valóság, egy érzés és ábránd hite mellett? –, használati tárgy lehetne ma-bolnap.” Az ünnep a történelemből mítoszivá emelkedett: a „Megjöttek a szép buszárrok...”-kal és a „Kék tó, tiszta tó...”-val könnyező közönség, a kolozsváriakban felsajgott

a seb is: színházukból 1919. szeptember 30-án a Hamlet előadása után a román katonák puskatussal verték ki őket, most egyé boldogulhattak a Kacsóh-daljátékban, amelynek szövegét az a Heltai Jenő írta, aki származása folytán nemkívánatos szerző lesz a magyar művészeti életben. Ilyenképpen formálódnak legendává az emlékek a történelem valóságos díszelei között, Mátyás házában is – édes fél-Erdély éltetői talán már álruhás visszatérését is képzeltek, hogy a mese rettegett bíróját is megfenyíti...)

FELSZABADULÁST VISZÜNK „és szeretetet a határainkon belül élő hozzánk hű nemzetiségeknek” – ígérte a Kormányzó szeptember 3-ai hadparancsában. „Nyolcszázezer ember száll Erdélybe” – írja Cs. Szabó erdélyi tudósításában, szépen és pontosan mondja, mert a bevonuló hadsereg előőrséhez tartozott a szálláskeresők alakulata. Szeptember 11-én kora reggel, amikor a román alakulatok a Tordai út felé vették az irányt, a Monostori úton már feltűntek a felderítő magyar őrsök, köztük a szállásbiztosítók. „Erdély megszállása” – így szólt az egykori köznapiság lelkes fordulata, ám ezt ma aligha használhatjuk, hiszen Észak-Erdély visszatért hozzánk, de 1944–45-ben a szovjet megszállták Magyarországot, így csaknem félévszázados gyarmati voltunk a szó jelentését keservessé asszociálta. Nyolcszázezer ember! – felmerül a kérdés: ily hatalmas hadi áradat ugyan hogyan egységesülhet szeretethadsereggé? Ábrándos képzelgés. Családban is, csaknem valamennyiben, hitványak is szegyenítik az együvé tartozást. Egy hadseregben különösképp – s az erdélyi menetoszlopok árja is vitte, sodorta az uszadékot, a katonának hitványakat is, tehát embernek is gyarlót. Jutasi őrmester: máig metaforája a modortalan, hitvány parancsolónak, s képzelhetjük: számtalan jutasi menetelt és meneteltetett a Kőrös völgyében és a szilágysági dombokon át. Cs. Szabó László *Most jöttem Erdélyből* című, hevült és szép esszéje a boldog visszafoglalást beszéli el, ám évtizedekkel később *Hűlő árnyékban* című emlékezésében megvallja: „a szívfacsaróan megható napokat bepiszkolta hadosztályunk vezérkari főnöke”, mosdatlan szája, erdélyieket becsmérő „vérbeli nyilas” volt, akiről nem beszélt a bevonulás krónikájában: „Hallgat erről a kínos tapasztalatról s az erdélyiek gyors kiábrándulásáról *Erdélyben* című könyvem. Nem akartam ünneprontó lenni, hiszen annyi szépség úszott be el-elkődösődő szemembe.”

Ám, súlyosabb is történt Cs. Szabó László észleleténél, mert a puszkacsovékból kilőtt golyók mindig élesebbek, mint a szájból ömlő moslék: számos véres és keserves esemény még tisztázásra vár. Nehezen dolgoznak a történészek, mert sok dokumentum hiányzik, s lappanganak iratok, továbbá egykori naplók, hivatalos jelentések csonkult és eltűnt volta is óvatosságot követel a megtörténtek hiteles feltárásban. Emlékszünk arra, hogy a kondukátori idők csicskás különítménye évtizedeken át fáradhatatlanul a horthysta hadsereg fasizmusát kerepelte, világnyelveken gyártotta a hazug prospektusokat, a szilagyippi vérengzést sosem feledve. A kádári–aczéli politika méltón sosem válaszolt, vagyis lapított, hiszen a nemzetet rágalmozó hadműveleteiket csak erősítette a román piszkolódás. Ám ideje jött, hogy több évtizedes politikai hisztéria után a tényekre alapozva próbáljuk tisztázni a hadi és civil villongásokat és következményeit.

Elmaradt ugyan az 1940. augusztusi 28-ai Románia elleni hadművelet, de a felizzott politikai hangulatban a Bécsi Döntés csak egyféle háborús hadüzenetet je-

lentett Romániának, amely öntudatát végzetesen megrogyasztotta. A húsz éve Visszá!-t imádkozó-követelő magyar társadalom s benne az indulásra dresszírozott hadsereg a visszaszerzés örömét s vele fölényét is megélte a bevonulással. Ilyen-képpen történhetett az is, hogy az augusztus 30-ai döntés és a szeptember 5-ei bevonulás közötti napokban 72 többnyire fegyveres összetűzésre került sor a magyar-román határon. Véletlen határsértéstől a tűzpárbajig változatos súllyal lobbantak feszültségek; halottak, sebesültek, és fogolyejtési akciók jelezték a várakozás idegproppantó voltát abban a hat napban. Amelynek tüzei a belső területeken is fel-fellobbantak; szeptember 2-én Bihardiószegen például román katonák magyar portákat fosztogattak; Szatmárnémeti közelében a román erőszakoskodás ellen tüntető magyarokba lőttek – ketten meghaltak, hárman megsebesültek.

SZERETETET ÍGÉRT a Kormányzó hadparancsa, és ha a Honvéd Vezérkar irányelveit megismerjük, kitűnik: a bevonulás rendjében szeretetkategoriókat vezettek be. Önmérsékletet, méltó viselkedést írtak elő, s tapintatot, hogy például az „oláh” kifejezés helyett a „román”-t használják, s a román katonák védelme is kötelezettség íratott elő a magyar lakosság esetleges bosszújától tartva. Ám az is feltűnik az utasításban, hogy az utasítás szerint a magyar és a német lakossággal kitüntető becsüléssel, szeretettel kell viselkedni, míg a románokkal „minden esetben kimért és korrekt” magatartás tanúsítandó. A román diplomácia és hadvezetés vállalta, hogy begyűjti a fegyvereket, de a magyar hírszerzés az ígéret elegendő beváltásáról értesült, így parancs szólt arról, hogy bárminő fegyveres ellenállás vagy provokáció esetén kérlelhetetlen szigorral kell válaszolni. Aknamentesítés is a kivonuló románok dolga volt, de Élesdnél két honvéd meghalt három pedig megsebesült, mert robbanótöltetre léptek. A bevonulás krónikájában arra is találunk adatot, hogy a magyar katonák szakszerűtlensége is okozott tragédiát; amikor például élesre állított kézigránatokkal teli ládát utaztattak a hepehupás Szilágyban – felrobbant, és két honvéd meghalt. Ölt és mérgezett a rémhír is, mely szerint egy kosár alma közé rejtett pokolgép magyar katonákat röpített a túlvilágra, amikor örömét játszva egy magyargyűlölő román ember kínálta egy lőszeres kocsii legénységének. A valósnak hitt hír megtorlása parancsba foglaltatott, melyre hivatkozva a korábbi napok véres összetűzéseinek bosszúját, továbbá a román fegyveres ellenállók felderítését és megtörését kapta feladatul Bedő főhadnagy Szilágyippen. Ahol letáboroztak, amikor a református templom tornyából rálőttek az alakulatra. Minthogy a merénylőt nem találták, a honvédek házról házra jártak, és kíméletlen mézárulásba kezdtek: gyermekek, felnőttek, öregek, összesen 157 román áldozata lett a megtorlásnak. Dúlás volt ez, mégpedig rettenetes, nem pedig felszabadulás. A magyar katonai jelentés merő hazugságot állított a másfél száz halott sorsáról, mert szökésben levő románokkal vívott harc elesettjeire hivatkozott. Ördögkúton is a templomtornyóból tüzeltek a magyar alakulatra, vélhetően: román tisztek által felbujtott három ember provokálta a honvédséget. Megtorlásaként Ákosi Károly alezredes alakulatával a parókia pópáját és valamennyi körében tartózkodó személyt kivégezte, majd az általános pánikban a magyar katonák, a további támadástól féltve, a házak között menekülő védtelen románokra tüzeltek. Amelynek ered-

ményeként mintegy nyolcvan halottat jelentett a honvédség, a román források 263 sebesült és halottat összesítettek. S a mezősegi Omboztelkén is templomtoronyból, feltételezhetően Andrej Bujor pap fia tüzelt a honvédekre, mire a plébánián tartózkodó 11 személyt, köztük a magyar cselédlányt is lemészárolták. A csendőrnymozó osztály azonmód tisztázásba kezdett, de az utóbbi időkig talán a leghomályosabb dráma maradt azzal, hogy a régi és az újkori román hatalom is Wass Albert felelősségét rágalmazzák. Orvlövészek, provokátorok változatos hadműveleteinek magyar sebesültjei és áldozatainak sorát, a módszerek és megtorlások tényeit és mibenlétét tisztázni a történészek feladata, ám a népléktan mélységeiről még sejtésünk is alig lehet. A trianoni fájdalomban és a visszaszerzés lankadatlan hevületében nevelődött katonák diadalos bosszúérzete, illetve a jogosan szerzett nagyhaza kábulatában pácolódott és a bécsi döntéssel ocsúdó románok elkeseredése szikrázott fel valamennyi puskatúzben és felrobbant gránátban.

(Kibiztosított gránátok persze az emberi lelkekben is szunnyadtak. Hajnalodik címmel a Magyar Színház Csathó Kálmán rendezésében már 1940 novemberében bemutatta Fekete István darabját, amely 1918 és 1940 között egy magyar és román család szerelmi-politikai hálójában kíséri felfejteni azokat a gyúanyagokat, amelyek a huszonekét év folytonos feszültségében működtek. Irodalmi kézkönyvekben nincs adat arra, hogy a Koppányi aga testamentuma, a Tüskevár, a Vuk és más történelmi, természeti művek mestere darabot is írt volna. Alighanem a történelmi pillanat pendítette meg Fekete Istvánban azt a kimondhatósági kényszert és műfaji irányt, amit munkássága sem előtte, sem a további évtizedekben nem mutatott. Páger Antal alakított Szabint, a magyar anyától és román apától származó állhatatos orvost, akit Szilvia, a buja román lány varázsa is kápráztat, ám Szabin a Berényi család Annájába szerelmes. A román csapatok érkezését várják, Szabin a megbékélést reméli a fordulattal, mert szerinte: azzal, hogy a magyarok lebecsülték a románokat, csak erősítették és növelték a románság öntudatát: „Ha magukhoz öleltek volna bennünket: elveszünk. De mivel kiteszítottak megnőttünk!” – mondja a gyűlölködésre és harcra buzdító apjának. Szabin tekintélye folytán, Szilvia jóvoltából a románna lett Várad politikai vezetője lehetne, ám az orvos nem óhajt éltromán lenni. Tíz esztendő múltán Szabin szakít apjával és Szilviával, hogy a szerelmet Annával házasságba fordítsa. A harmadik felvonás 1940 szeptemberében az újabb fordulat óráiban játszódik, Szabin menekülne Bukarestbe, mert neki a felvirágozott város, a gyertyafény a temetőt idézi, de Anna nyugtatja: „...a magyarok világosságot és jóságot hoznak!” A magyar sereggel visszatér László, aki kezét nyújtja Szabinnak, mert egykor megakadályozta a vérontást, ő is marasztalja a román orvost: „...a szíved mélyén tudod, hogy azt, amiért te harcoltál, a békét, nem hozhatja meg Erdélybe más, csak mi magyarok!...” Szabin zárja a darabot: „Én is érzem... Erdélyben hajnalodik.” Édeskés vég ez, a Pillanatnak kedves, abogyan Szabó Zoltán alapos színházi beszámolójában írta: „Publicisztikailag a mondanivalójában, melyet a szerző szereplőivel a színpadon mondat el, a darab emberséges, azaz merész. Mentés minden elfogultságtól.” Gyűlölet helyett a megbékélést hirdeti, „Mentes minden elfogultságtól, vagy mentessé válik az által, hogy a magyar figurák, bár nemesebbek, de halványabbak, a románok, bár fanatikusabbak, viszont előbbek” – írja Szabó Zoltán a színmű érdemeként, árnyalatosan utalva arra is, hogy

Fekete István fölé emelkedik a történetnek. Ám a színmű hibáit is türelmes komolysággal említi a kritikus: túl sok témát érint: „Népek egymásrautaltságától, Duna-völgyi kiegyezésétől elkezdve egészen a székelyek kivándorlásáig, a románok figyelembevételétől a régi időkben, ugyanez idők román földvásárlásainak észre nem vételéig.” Igaza van Szabó Zoltánnak: hiányzik a bátorság, Fekete István szokványos színi fordulatokkal él. Annyi után, a történetek ismeretében persze könnyű ítélkezni: a darab is a Kék tó vizében fogant... Nagyvárad szülőttét, Hubay Miklóst kérdezem hetven év múltán: a bevonulás boldog óráiban gondolt-e arra, hogy boldog városa majd újra boldogtalanságba hullik? „Azonmód gondoltam, gondoltunk sokan, de árulás, nemzetgyalászás lett volna akár csak baráti társaságban is megemlíteni” – mondja. Babits Mibály beszélgetőfüzetei is tanúsognak erről: 1940. decemberi jegyzeteit lapozva, feltűnik, hogy visszatérően egy új Trianon félelme hatja át gondolatait: „Csehországot fognak csinálni nagyot. És egy új Romániát.” Ilyenképp is értjük Szabó Zoltán tapintatos fogalmazását, mert az összeomlott Párizsból hazatérve közügyi kétségeit, aggodalmát nem fordította dramaturgiai elmarasztalássá. Továbbgondolásra is bátorít Fekete István jámbor színpadi kísérlete: trianoni daraboltatás – töredékek, visszatérések, majd újabb összeomlás a párizsi diktátummal, sorsunk XX. századának eseményei, az idegekben őrzött és sorvasztó tények regényekben, drámákban, filmekben megfogalmazódtak-e? Egyáltalában nem, mindmáig hallgatagságban süppedünk. Fasiszta, népiirtó voltunk a Hideg napok formán persze hivatalosan is ünnepelt mű lehetett, de a megélt, ám megírhatatlan Megtörténtre utaló egy-egy foszló mondatot a népi demokráciák testvériségének közhelyébe kellett csomagoltunk. Wass Albert kultusza ebből a hiányérzetből is parázslék napjainkban: a kő ugyan nem maradt, Wass szabadon írhatta fájalmát az Egyesült Államokban, s képzelhette történeteit az édeni erdélyi havasokba, de Tamási Áron, ha nem kényszerült némaságba, jelzőit is fontolgatta, hogy gyermekkorát felidézhesse, vagy szövetkezeti históriát izzadott, hogy élni tudjon. A rontás démonától nebezen szabadulunk, a tudomány lassan felderíti és tisztázza a megtörténtet, de művészet viszont dermedett állapotot mutat, a lelkek, a családok, a közösségek, nemzeti voltunk benső áramlása és a népek közötti kapcsolatok, a viszályok mélysége, a Duna-medence drámájának dimenziói változatlanul szunnyadnak, s egyre mélyebbre alámerül az atlantiszi emlékezetben.)

FELEDTE VOLNA Teleki Pál augusztus 30-ai, nyugtalanító érzéseit a honvédséggel kapcsolatban? Október 3-ai beszéde a Tisztelt Házban a „vértelen visszatérés” okait elemezte, s a múltra és a nép lelki természetére utalva kijelentette: „Lehattunk maradiak, lehattunk hibásak sokban és gyakran önvédelemből, e földön rokonok nélkül, soká idegen császárság alatt, de a magyarnak nem az a természetete, hogy másokat elnyomjon.” S utalt a bevonulás során fellobbant összetűzéseket, konfliktusokat felnagyító buharesti sajtóhisztériára, amely a nemzetközi sajtóban is végighullámozott. Teleki Pál szerint: „Mások újra felülnek minden felnagyított és hazug hírnek, és végül senki nem veti össze az erdélyieknek fennkölt gondolkozását és csapatainknak fegyelmét huszonkét évi szenvedés sokszor válogatott testi és lelki kínzásával.” Árnyalt és finoman csúsztató fogalmazás: Teleki Pál nem cáfolja a galád eseményeket, hanem a huszonkét év szenvedését említve csomagolja a stílus selyempapírjába. Az erdélyi népek sorsközösségét is hangsúlyozta

beszédében, de figyelmeztet: „Örömről sem feledjük a túlmaradt magyarok fájalmát.” Hatalmas úgyszólván helyeselt a T. Ház, de a valóságban Teleki és a hivatalosság inkább zavarodottságot mutatott. A Bécsi Döntéssel egy időben elindultak a dél-erdélyi magyarok, és szeptember 18-án már 12–15 ezer menekültet összegeztek. A miniszterelnök tévesen intézkedett, amikor az elriasztás, az áradat megfékezésének szándékával közölte: a menekültek ideiglenesen sem alkalmazhatók! Ám az otthonukból kiűzött, a megerősödött Vasgárda akciói, a Bukarestből is szított és egy-egy helység elvakult románjai által kezdeményezett és vezérelt akciók nyomán a megfélemlített magyarok folyama egyre dagad Észak-Erdély felé. Intézkedése tarthatatlannak mutatkozott. A lakosságcsere körül se született egyezés, egy balfogásos válasszal kolozsvári román értelmiségieket kiutasítottak, és egyre bizonyosabb lett: semmiféle lakosságcsere nem oldja fel azt a feszültséget, amelyet Bécsben szítottak. A nyomasztó realitás kényszerében dr. Bonczos Miklós vezetésével megalakult az Országos Menekültügyi Kormánybiztosság, hogy keretbe szervezze az exodust, amelynek máig ható eredménye már drámai méretű, hiszen a magyarságnak ez a hatalmas tartománya végzetesen szórvánnyá sorvadt.

ÉRTEKEZLETEK SORA következett, amelyeket a gazdasági, közlekedési, földművelésügyi, oktatási, művelődési és egyéb kérdésekben Teleki vezetésével a szakminiszterek irányításával Kolozsváron, Marosvásárhelyen összehívtak az ősz folyamán. A megbeszéléseken igazolódott: a kormánynak sürgős és programos feladatot jelent, hogy az amputált Észak-Erdély visszaszervüljön Magyarországra életlülkötésébe. Kitüntetett feladatnak tekintette Teleki a déda-szeretfalvi vasútvonal megépítését, hiszen Erdély egészséget vérkeringése kívánta. Ahogyan a szociális törődés (munka ellenértékéért), a gazdasági, ipari fellendülés irányait is meghatározták, gyárak telepítése kezdődött, hogy az ország az élet minden területén organikusan működjön. Gondja volt Telekinak arra, hogy a főispánok Erdélyből vétessenek, s figyelt a háziipar ügyére éppúgy, mint a cserkészetre, fontosnak mondta a román nyelv tanítását a vegyes lakosú vidékeken, az önálló erdélyi szövetkezeti mozgalmat bátorította. Szegedről Kolozsvárra visszatelepülő egyetem ügyét is sietve intézte, októberben nyolcvanhárom tanárt nevezett ki Erdély fővárosába. Ám a miniszterelnök gróf is volt, és álmodozó is. Október elején ígérte: hetek kérdése, hogy behívott román képviselők is a magyar parlamentben ülnek, ami soha nem következett be. Kudarca drámai módon jelzi azt, hogy Teleki Pál az erdélyi gondolatot nem tudta a magyar politika mindennapjaiba szervesíteni. *Magyar nemzetiségi politika* címmel írt könyvét a kolozsvári értekezleten minden résztvevő megkapta, de a felső katonai vezetés megtagadta, hogy a miniszterelnök munkáját a tisztek kezébe adja. Amely csak egy jele annak a feszültségnek, amelyre Teleki Pál augusztus 30-án lemondását erős sejtélemmel alapozta. Werth Henrik vezetésével a katonai közigazgatás önhatalmú, buta intézkedéseivel nemcsak a románságot sértette, hanem a magyar lakosságot is. A bornírt tiltások módszereit és listáját méltatlan volna itt közölni. De egy általánosabb feszültséget jelezhetünk: a hangosak és dagadó keblűek Erdély közhangulatát egyre inkább diktálták. Példa erre a nagybeteg Reményik Sándor Bu-

dapestről Kovács Lászlónak írt levele, amelyben verse (véltetően *Magunkba le* című) sorsáról beszél: „És ha van »befele bujdosó« versem, akkor ez bizonyára az. Még a címében is. És talán átengedi a magyar cenzúra! Édes Laci, én nem találtam még meg a hangomat a nagy káoszban. Egyelőre szinte több szomor-kodni, mint örülni valót látok, de ez már lelki alkatomból is következik.” S azt már csak utóiratban jegyzi meg Reményik: „Milyen jellemző, [...] hogy a színház megnyitásokor előadandó versek közt tőlem nem találtak alkalmasat. Mert egytől egyig kisebbségi magyar vers. *De magyar*. És erdélyi. És ez furcsa negatívum...” – és Reményik itt keserves érveket írhatott, mert már pontozott a kondukatori időkben kiadott helikoni levelezésgyűjtemény. Tamási utolsó, 1940-es írása is finoman utal a hangos vasárnapozásra: „A szóvirágok s a hamis hang ugyancsak bomlasztó dolgok. S ilyent már dobáltak eleget az útra, három hónap alatt, s jórészt az »erdélyi szellem« nevében” (*Levél Erdélyből*). Lám, a nemzetűség máris elegyes minőségben üzemel. Az alig két hónapra méretezett katonai közigazgatás a polgári személyeket is változatos módszerekkel sértegette; például az üzleti életből különféle ürügyekkel kiiktatták a román és zsidó tulajdonosokat. Dél-Erdélyben nem különben a magyarokat: Gyulafehérváron például a teológia adóját háromezer százalékkal emelték. November második felében, amikor a magyar belügyminisztérium körében szerveződött Székelyföld közigazgatása, a katonai irányítás még végjátékában is folytatta a likvidálást és az internálást, amelyet aztán Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter semmisített meg. Az őszi hónapok cenzúráját említettük, de majd a polgári közigazgatással is küszködik a szellemi élet: A *Korunkat* kommunista kötődései folytán betiltották, de az már-már hihetetlennek tűnik, hogy: 1941 márciusa levél- és tiltakozótáviratváltások hónapja, mert a postaigazgatóság, polgármesteri rendeletekre hivatkozva, a *Helikon* folyóirat ideiglenes engedélyét is visszavonta, és megjelenését „haladéktalanul megszüntette”. Bánffy Miklós tekintélyének volt köszönhető, hogy a *Helikon* sorsa mégis kedvezőre fordult. S amikor Teleki álmait és az erdélyi megosztottság jeleit említjük, az erdélyi politika hasadtsága is keserves tényként jelezte: egyetértés a Királyhágón túl sincs. Domokos Pál Péter mondja: a behívott erdélyi képviselők már „a Házba való bevonuláskor két csoportban jöttek”. Fiatalok és idősek egymás közt is gyűlölködtek, ugyan miként formálódhatott volna egységes álláspont Erdély és a magyar politika irányáról? Fészkelte magát az újabb veszejtés ígérete is...

(*A hazatérés élményéről a helikoni írók versben, prózában, publicisztikában változatos hangoltsággal vallottak a novemberi számban, itt most csak annyit, hogy Kós Károly társai érzékelték: a fordulat átrendeződést igényel a Céh életében. Már csak azért is, mert író oda húz, ahol megjelenést és publicitást ígérnek; a kiadók és az országos lapok pedig Budapesten működtek, akárcsak a Cs. Szabó László nevével jelzett Magyar Rádió irodalmi osztálya. Az érdekeltségek tehat százfelé robbantak, ám azt kollektíven érzékelték, hogy a helikoni cégér így országos üzlet is, melynek jele: az „édeserdélyezés” divatja ürügy mindenféle silány ünnepség és est rendezésére is. Épp ezért a helikoni írók 1940. december 29-ei kolozsvári összejövetelén közös álláspontra jutottak abban, hogy a „Heli-*

kon nevében csak a Helikon által rendezett estélyeket vesznek részt”. S abban is határoztak, hogy feliratban kérik a kultuszminisztert: az Erdélyben rendezendő ünnepek, irodalmi estek rendezésével kapcsolatban feltétlenül „kérjék ki a Helikon tanácsát”.

Feltűnő, hogy az irodalmi gyülekezet a kulturális-művelődési önvédelem szempontja fölött elbizonytalanodott az összetartozás érveiben. Ha Cs. Szabó Erdélyben című könyvecskéjét „Megyünk!”-nek is mondhatjuk, vele egy időben Wass Albert Jönnek! című jelentése a várakozás kálváriás hónapjairól, a románok távozásáról és a magyarok érkezéséről tudósít. Ám az író az országrészek összenövesztéséről gazdaemberként és íróként nem mutat elgondolást. Érzékelt a bizonytalanságot Szabó Zoltán is, amikor az erdélyi írók budapesti estjét méltatva megjegyezte: „Mintha Erdély szelleméről inkább az itteniek beszéltek volna. Az erdélyiek inkább hallgattak. Talán azért, mert úgy gondolták, hogy e szellemiség ugyan él, de ma annyi minden haladó. Jó lesz tán nem programmá fogalmazni, mert a jelszavak dunnái közt még megfullad, mint gondatlan anya ágyában a gyermek. Célszerűbb lesz inkább élni, és folytatni tovább. »Ahogy lehet«” (Zágon felől. Magyar Nemzet, 1940. november 10.).

Helikoni ünnep Budapesten, s hol vannak a budapestiek Kolozsvárról? Márai szeptemberben hazatért a kormányvonattal, Szabó Lőrinc októberben leszerelt, Cs. Szabó László világitásra tért baza, amelynek jeleként Mindszentek a Házsongárdi temetőben címmel megírta erdélyi könyvecskéjének záró esszéjét. Az eltávozottak, Áprily Lajos, Jékely Zoltán, Makkai Sándor hazatérése aligha lett volna ünnepi alkalom az otthon maradtaknak. De a többiek nem számíthatnának meghívásra? Németh László, akinek idéztük sorait, szívesen utazna, és Móricz Zsigmond és Illyés Gyula? Aki Egységes magyarság című jegyzetében Tamási Áronnak is címezte az erdélyi íróársadalomnak címzett üzenetét: „Ha mondandójuk van, ne Erdély nevében mondják, hanem az egész magyarság nevében. Magyaros bátorságra biztatnám őket; nekünk is van ebben iskolánk.” Illyés az önös tartózkodásra figyelmeztet, s talán így érhetőbb a kérdés az ünnep első bullámában: hol maradnak, és mindazok, akik oly rendszeresen az országjáró irodalmi pódiumok meghívottjai. Erdély Helikon közössége mintha zavart tartózkodással figyelte volna a Királybágon túli íróársakat.

Ám a fiatalok cselekedtek; a Méhkas Szövetkezet, amely 1938-tól afféle diák klubként működött, 1940 őszén könyvtárusításra is kiterjesztette gondoskodását. Ami főként a népi irodalom népszerűsítését jelentette. A Méhkas körül a szellemi élet igénye is pezsgett; három fiatal ember, Tóth Samu, Molter (később Marosi) Péter és a ma, kilencvenkettedik évében is olasz, román költőket fordító, Kuncz Aladár fekete kolostori rabságát és a számárszigeti magyar hadifoglyok sorsát oly elmélyülten kutató Lőrinczi László elhatározta: eszmei törekvésük igazolására meghívják a legjelesebb írókat. Lőrinczi László utazott Budapestre, s Móricz Zsigmondnál, a Kelet Népe szerkesztőségében kezdte az egy napra sűrített látogatássorozatot. Móricz szívélyesen fogadta az ismeretlen jogászhallgatót, aki kérte: Bethlen Gáborról szóljon a diákságnak. Móricz kérdezte: „És mennyi ideig beszélhetnék?” Lőrinczi a tervezett meghívók sorát és az időt számítva válaszolta: bűsz percig! „Hát bűsz percig beszélhetek – mondta –, mert bűsz évig foglalkoztam vele...”, válaszolta az író. „Ettől egy kicsit megsemmisültem, de a tekintetétől még inkább” – emlékezik Lőrinczi. Aki majd csak tavasszal fogadta az író Kolozsváron, mert akkor a de-

cemberi meghívást elhárította. Alighanem több okkal: egyedül szeretett volna pódiumra lépni, de vélhetően visszatartotta az is, hogy Kodolányi Jánost is hívta a kolozsvári fiataltság, akivel pedig jó ideje megszakadt a barátsága. Illyés Gyuláig nem jutott el Lőrinczi, csak a bank igazgatóságának titkárságáig, ahol közölték: elfoglalt, s nem találkozhat vele. Ám Kodolányi János, aki a fiatalember kritikáját ismerte a kolozsvári Földindulás előadásáról, dörgedelmes mondatokkal szidta az írást, majd megenyhült, és elfogadta a meghívást. Miként Veres Péter és Cs. Szabó László, azonképpen Németh László is, aki Kisebbségből kisebbségbe című előadásába belefoglalta: „Márpedig ha meghívnak, lehetetlen el nem mennem, s ha beszélek, nem lehet más beszédem, mint meghívó egyik kisebbségből a másik kisebbségbe.”

December 12-én Kolozsváron, a főtéri Diákház zsúfolt termében Németh László azon aggodalmait folytatta, amelyeket Erdély ünnepére című cikkében a Magyar Életben már októberben megfogalmazott. A Bécsi Döntés képtelenségéről írta: ...lehet-e hárommillió ember egy másik, vele egy nyelvű, egyvérű állam határán más, mint bazaaruló. Elbír-e a magyarság ennyi belső ellenséget, vagy ami még rosszabb: renegátot?... Szép lett volna s tetszett is nekünk a transzszilvanista megoldás: a független Erdély mint keleti Svájc, benne három múltjával összekötött nép s körülötte egy államszövetség, amelyben Magyarország és Románia benne vannak. De olyan idő-e ez, amely három népet békén hagy élni egy hazában?” – kérdezte korábbi írásában. Kolozsvári előadásában Németh voltaképp a hazai politika megosztó természetéről beszélt: „Húsz év alatt minden párt, újságkiadó, intézmény mind arra való volt, hogy a magyar népet egy-egy ilyen részérdek számára megkerítse. Aki beállt kerítőnek [...] azé volt minden jutalom, dicsőség s jövedelem.” S a feladat az erdélyi író, szellemi ember számára sem könnyebb, figyelmeztetett az író: „A visszaölelt Erdély fiaira az első pillanatban talán könnyebb utak is mosolyognak, vagy látszanak mosolyogni. De hamar meg fogják látni, hogy becsületes út csak egy van: ez. S ha ígéreteket nem is adhatunk, egy biztatást mondhatok: ezen az úton az embert ma már nem lehet egészen elnyomni.” Úgy emlékszik Lőrinczi László, hogy Cs. Szabó László a háború ellen beszélt, s azzal zárta előadását: „Korzika jobb, mint az égő Moszkva.” Veres Péter szabadon szólt a fiatalsághoz, s Kodolányi is, aki előző nap már a reformátusok körében finnugor esten szerepelt. Kodolányi naplójában példának mondta a fiatalok buzgalmét, a hatalmas érdeklődést, hogy népviseletbe öltözött leányok árulják a könyveket. Íróársait is idézte Kodolányi, Cs. Szabó a kis népek bűnhődéséről is beszélt, mert „nem töltötték be hivatásukat”. Amúgy pedig: „Nem is tudom, mi mindent mond. Nagyon intelligens. Szégyenlem magamat, hogy én mindenütt csak a magam szerény gondolataival tudok előállni.” Veres Péter csizmában és paraszti viseletben „kissé hangosan” a parasztság jövőjéről beszélt, „s mindenki fölszabadultan érzi, hogy valamennyiünkről, az egész magyarságról szól.” S Németh László: „nemes pártosszal mond súlyos igazságokat [...] mert Magyarországon mi vagyunk a kisebbség, akik a népet jelentjük. Kemény szavak ezek, de hogy megérti a tömeg! Hogy figyel, hogy issza felszálló, szinte láztól fűtött szavait.” Kodolányi naplójában aggodalmát is megfogalmazta, hogy a gazdasági erősödésnél fontosabb az erdélyi szellem és mítosz, a lelki erőforrás, amit veszélyben lát, mert: „A hivatalos szellemi élet, a felülről diktált kultúrpolitika, a magyarországi közép- és felső osztály cementként megdermedt szelleme ránebezedik

majd Erdélyre egész súlyával, tehetetlenségével, pállott lombaságával és cifra »európaiaságával«.» Sistereg szinte Kodolányi, s a későbbi részből dereng, hogy európai utazásait említve Cs. Szabó Lászlót nem kedveli. Ahány író, annyi változat a kolozsvári időzésben; Kodolányi megvallja. „Nagyon nehezen jöttem el”, s vajon társai nevében is jegyzi bevülését? „Mi is megváltozunk Erdélyben. Mint akik hazatérünk, levetjük páncélzatunkat, helyreigazítjuk keserű vagy ámító arcvonásainkat, lazára eresztjük ugrásra kész inainkat. Nem rettegünk a hazugságoktól, nem várunk támadásokat. Otthon vagyunk, egymásé és magunké vagyunk. Tiszták vagyunk.” Idilli képzeletében aligha beszélt Kodolányi Németh Lászlóval is, aki hamarost felállt a bankettasztaltól, s az éjféli vonattal már hazautazott Pestre. Változatlan lélekkel, vagyis a Gond szorításában, mert: „Mit ér akármilyen visszatérés, ha nem egy igazságosabb hazába hozzuk a visszatérőket? Mi bármely részrevízió, ha egész sorsunknak nem vagyunk gazdái többé?” (Erdély ünnepére). Mintha negyven évvel később, a párizsi diktátummal is megkeseredett Cs. Szabó László a nagy visszatérésekről ugyanazt mondaná: „Útonállók leereszkedő ajándéka volt. Visszajárt mindkettő, utóvégre békeparancs szakította el egy háború végén, amiből sobase kértünk. De akár erkölcsi norma, akár politikai előrelátás meggyőzhetett minden józan eszű magyart, hogy egyszer még, talán nem is olyan sokára, drágán fizetünk azért a szent földért, amit a Nagy Rablók kockázatos kegyének köszönhetünk.” Éppen egy évre rá, 1941 decemberében Illyés Gyula is Kolozsvárra látogatott, Tamásival Erdélyt is körbevonatozták, ment Márai is, Móricz a Kelet Népe könyveit a Méhkasra bízta. Kolozsvár, Marosvásárhely szívesen fogadta az írókat. És mentek a filmesek is, a kalotaszegi és havasi románcok között azért Erdélyben vajúdta ki az első nagy alkotás, az Emberek a havason, Szócs István alkotása. Márai, Cs. Szabó és Illyés aztán 1947. február 10-én Párizsban élte meg és szenvedte az újabb végzetes döntést. Boldog Észak-Erdély, mert magyar lehetett, ugyan jobbára asszonyok, az öregek és gyermekek maradtak a portákon, mert a férfiak már nem a szabadság, hanem a magyar kötelezettség parancsában, a halál közelét félték a fronton 1941 nyaratól. Kései tanulságként mondta Cs. Szabó: „Bűnrészes volt a legtöbb magyar, hazafiaskodó stréber falusi tanítóktól agarászó szolgabírákon és alispánokon keresztül fel a díszmagyarban csörtető miniszterig a ranglétra tetején. De bűnhődöttünk volna úgy is, hogy érintetlen marad Hunnia, a szent anyatest.” Alighanem Teleki Pál jutott legelőbb e felismerésre, még 1941. április 3-ára virradóan. „A gazemberek oldalára álltunk”, írta végrendeletes levelében a Kormányzónak.)

Forró júliusi kora délután a Kis-Duna partján egy étteremmé formázott nádfeleles pajta alatt ételünkre várunk, s beszélgetünk Szabó Józseffel, nyolcvanhat éves apósommal. Ételre várva, sietős evésre várva töredezetten csevegünk. Korsó sörének fele elfogyott, amikor a pincér elé teszi a palacsintát. Kést és villát kezébe veszi, amikor további türelemre kényszerítve, étek híján megpendítem: az ottmaradt Aradról hogyan menekültek a hazába? Az „istensegitsi székely földműves” fia a tálba ejti az evőeszközét, s ifjúkorából őrzött tiszta, visszakéklő szemével rám tekint, és mondani kezdi a család exodusát, amely kétszázezer dél-erdélyi sorsa is volt. Tizenhat éves rádiószerelő inas volt, s a család határozott: szülők és három gyermek menekülnek. Áttelepülési kérvény, várakozás, majd engedély; csomagolás egy ruháskosárba, melyet lakáson vámoztak, s indulás! Az Arad–Pécska–Tornya vo-

nalon két kocsit a magyar(!) mozdony áthúzott Battonyára. Feledhetetlen pillanat nyolcvan év múltán is: ott áll a bódé előtt az első magyar határőr! A battonyai községháza tornyából még egyszer visszanezett: dehogy sejtette, évtizedekig nem láthatja drága városát. A községháza nagytermében szalmán aludtak, valaki éjjel dohányzott, s rájuk gyullad az épület. Debrecenbe utaztatták a menekülteket, következett a kémelhárítás, kihallgatta édesapját... Szép napok voltak, 20 fillér „zsol-dot” kapott legényként is, s ott látott először magyar filmet: Hétszilvafa!! Aztán Hatvanon át tovább Losoncra, a gyűjtőtáborba ahol fertőtlenítették ruhájukat, de az úgy összement, hogy szakadt, amikor magukra visszahúzták. Befogadóra vártak, hogy Jani bátyja Nagybányáról küldi a papírt. Amely sorsukat jótékonyan fordította: „Pontosan emlékszem a napra: december 1-jén érkezünk Bányára, bátyám fogadott, s a találkozás öröme már búcsúba omlott, mert: másnap be kellett vonulnia a magyar hadseregbe, s majd a háború végén angol fogságból tért vissza.” Biztatom az öreget: egyen csak bátran, s majd beszél tovább! De nem, folytatja, mert végre elbeszélheti az életét. Sokáig munka nélkül volt, aztán a kertészetben dolgozott, mígnem a város villanyszerelőjének a segédje. Nyomorúságosan éltek, nyaranta vándortársulatok érkeztek, s a világításért külön két pengőt kapott, elérzékenyülve sorolja Inke Rezső társulatát, akiket én majd debreceni kisiskolásként ámultam: Solti Bertalan, a későbbi nagy parasztszínész táncoskomikus volt! Aztán Thúróczi Gyula, Hotti Éva... – nyomorogtak, s leejtett pillával mondja: nagyon szép görölök kérték: szerezzon kuncsaftot, húsz pengőre taksálták magukat, „de hát én felhajtónak alkalmatlan voltam”. 1943-ban menekültstátusban került Csepelre, s regéli tovább a maga és a család odüsszeuszi sorsát, de egyszer csak megakad: „Tudod, az volt a legnehezebb, hogy megtűrt menekültek maradtunk!” 1945 után hontalannak nyilvánították, s vasárnaponként jelentkeznie kellett a rendőrségen. Vasárnap is dolgoztak, s a mulasztott órákat levonták a fizetéséből, „Látod, még így is fizettem magyarságomért.” 1949-ben aztán magyar állampolgárságot kapott, „Fedőlapján még Kossuth címerrel!” – mondja a keserves mese biztató végeként, mert a menekülség emléke betemeti kedvét, hiszen már novemberben a Hatvanból Losoncra tartó vonaton a németországi munkából hazatért palócok azt kérdezték: minek jönnek ide, elveszik a munkát a hazaiaktól! Csaknem negyven éve, hogy szerető lélekkel s bizalommal kedves lányát nekem adta, de így még soha nem beszélte el a családdal történeteket. Fullasztó a meleg, kiszáradt a torka, langyosodó söréből kortyol, s tányérja fölé hajol, villáz az ételből, de látom kedve elapadt az evéshez. Lassacskán csak-csak letessékel egy falatot, s miközben figyelem, azon tűnődöm: vigasztalhatom-e nagyobb sárkányos veszedelmekkel? Hogy mi történt Göring zsákjában, Sütő András már a halál szorításában is erről beszélt, ama 1944-es mezősegi esztendejét még szerette volna megírni. S abban azt a két hetet, amikor a visszavonuló honvédek magyar világot hoztak Pusztakamarásnak. Gyakran emlegette András, egy kései kamarási kiruccanáson felmentünk az öreg orgonához, ujjaival elgyöngült szeretettel futott át billentyűin, amelyen a bevonuló csapatok ünnepére a *Himnusz*t játszotta. Idejük se volt magyarnak lenni – néhány nap múltán érkeztek a román csapatok. De az enyedi kisdiák megveretési és halál-

közeli kalandjai közepette nem feledhette azután sem: vasárnaponként az örökkévaló hajlék óhajtásában zsoldározott az Úrhoz: „Te benned bízunk...” Cs. Szabó László Bánffyhunyadon hallotta, a bevonulás ünnepén: „A nép dübörögve föláll, a zsoldár pajzsát tartja fájdalma fölé.” A nép föláll, de már nem dübörög, mert egyre fogyatkozik. A fájdalom marad, de változatlan reménységünk a jókedvű áldás.

I R O D A L O M

Ablonczy Balázs: Teleki *Pál* (Osiris K., 2005); Babits *Mihály beszélgetőfüzetei, 1940–1940* (gondozta, bev., jegyz.: Belia György. Szépirodalmi K., 1980); *Babits Mihály összegyűjtött versei* (szöveggyűjt.: Kelevéz Ágnes. Századvég K., 1993); Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év* (Előszó: Dávid Gyula. Mikó Imre emlékezésével); L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés. (*Regio*, 1999/3–4); L. Balogh Béni: A második bécsi döntés, (*Limes*, 2001/3); L. Balogh Béni: A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között. (*Történelmünk a Kárpát medencében, 1926–1926–1956–2006*. (szerk.: Kovács Kis György. Komp–Press K., 2006); Domokos Pál Péter: *Rendületlenül... Márton Áron Erdély püspöke* (szerk.: Hídvégi Máté. Eötvös K.–Szent Gellért K., 1989); *Ciano gróf naplója* (ford.: Bányász György, igazította, előszó: Eszes Máté. Ármádia K., 1999); *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája, 1924–1944* (közléteszi: Marosi Ildikó. Kriterion K., 1979); Fekete István: Hajnalodik (*Színházi Élet*, 1941/7–8. sz.); Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” (*Pro Minoritate*, 2004 tavasza); Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1925–1945* (vál., szerk. sajtó alá r.: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi K., 1986); *Jékely Zoltán összegyűjtött versei* (összegyűjt., sajtó alá r., utószó: Győri János. Szépirodalmi K., 1988); Kodolányi János. *Esti beszélgetés* (Magyar Élet K., 1941) Lőrinczi László: *Zöngés napló* (Kriterion K., 1996); Németh László: *Sorskérdések* (a szöveget gond. Grezsa Ferenc, utószó: Juhász Gyula. Magvető és Szépirodalmi K., 1989); *Németh László élete levelekben, 1914–1948* (szerk. sajtó alá r.: Németh Ágnes, jegyz.: Grezsa Ferenc. Magvető és Szépirodalmi K., 1993); Márai Sándor: *Ajándék a végzettől* (vál., szerk.: Székely Ádám. Helikon K., 2004); Móricz Zsigmond: Erdély földjén álltam (*Kelet Népe*, 1940. szeptember 15.); Mikó Imre: *Huszonkét év* (a Studium 1941-es kiadása nyomán: Európai Magyar Szabadegyetem K., 1987); John Flournoy Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós* (ford. dr. Barabás Miklós. Zrínyi K., 1993); Osgyáni Gábor: „Újra magyarok lettünk” (*Pro Minoritate*, 2003. tél); Cs. Szabó László: *Erdélyben* (Magvető K., 1993); Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban* (Európai Magyar Szabadegyetem K., 1982); Szabó Zoltán: *Szellemi bonvédelem* (sajtó alá r.: Kenedi János, szerk.: Markwarth Ágnes, bibl.: Gyurgyák János. Héttorony K., é. n.); Tamási Áron: *Vírassztás* (Révai K., 1943); Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek* (Osiris K., 2000); Szavári Attila: Magyar berendezkedés Észak-Erdélyben 1940. szeptember–1941. április. (*Magyar Kisebbség*, 2004/4); Vallasek Júlia: *Elváltozott világ* (Kossuth Egyetem K., 2004).

Köszönöm Hubay Miklós és Lőrinczi László szíves emlékezéseit. Felhasználtam valamikor a nyolcvanas évek közepén birtokomba került hangfelvételt, amelyet Cs. Szabó László és Pluhár István készített Erdély visszatéréséről. Az adományozóra már nem emlékszem; a mintegy félórás összeállítás baráti körökben, amolyan titkolt felvételként terjedt.